

УДК 331.101.262:711.437

Л. М. Пронько,
к. е. н., доцент, доцент адміністративного менеджменту та державного управління,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID ID: 0000-0001-5633-901X

DOI: 10.32702/2306-6792.2022.9—10.62

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

L. Pronko,
PhD in Economics, Associate Professor, Vinnytsia National Agrarian University

ECONOMIC ASPECTS OF HUMAN CAPITAL REPRODUCTION IN RURAL AREAS

Стаття присвячена оцінці економічних аспектів відтворення людського капіталу сільських територій. Встановлено, що на сучасному етапі формування сталого розвитку сільських територій пріоритетним завданням є підвищення рівня людського капіталу. Незважаючи на динамічні процеси в аграрному секторі економіки України, розвиток сільських територій відбувається нерівномірно, частина їх втрачає освоєність, прискорюються процеси старіння сільського населення, збільшується відтік молоді. Залучення та утримання людського капіталу в сільських територіях дозволить вирішити пріоритетні завдання щодо прискорення модернізації сільського господарства, раціональний підхід до використання якого забезпечить сталий розвиток сільських територій.

Вважаємо, що на структуру й динаміку сільського населення впливають і демографічні процеси, що сформувались у попередні роки. Так, після 2010 р. у працездатний вік почало входити покоління, яке народилося у період низької народжуваності — середини 90-х років минулого століття. Як наслідок, розпочався процес не лише скорочення чисельності працездатного населення, але і якісного його погіршення — старіння економічно активної частини.

Доведено, що відтік і деградація сільського населення призвели до його дефіциту, що позначається на відсутності якісних людських ресурсів, здатних забезпечити перехід до інформаційного типу економічного зростання в сільському господарстві. Господарства корпоративного сектору аграрної економіки з високим рівнем організації виробництва, що застосовують новітні агротехнології та техніку, відчувають нині дефіцит кваліфікованих кадрів, з одного боку, а з іншого — автоматизація та роботизація технологічних процесів скорочує пропозицію місць зайнятості.

Ключові демографічні загрози й обмеження пов'язані зі скороченням числа осіб працездатного віку, депопуляцією сільського населення, демографічним старінням села, яке підвищує навантаження на соціальні статті державного і регіональних бюджетів. В умовах скорочення чисельності осіб працездатного віку підвищується значимість якісних характеристик трудових ресурсів села. Отже, необхідні інвестиції в людський капітал, здоров'я, освіту, якість життя сільського населення. Стратегічним пріоритетом соціально-економічного розвитку сучасного села є поліпшення здоров'я і скорочення смертності сільського населення.

The article is devoted to the assessment of economic aspects of human capital reproduction in rural areas. It is established that at the present stage of formation of sustainable development of rural areas the priority is to increase the level of human capital. Despite the dynamic processes in the agricultural sector of Ukraine's economy, the development of rural areas is uneven, some of them are losing development, the aging of the rural population is accelerating, the outflow of youth is increasing. Attracting and retaining human capital in rural areas will solve the priority tasks of accelerating the modernization of agriculture, a rational approach to the use of which will ensure sustainable development of rural areas.

We believe that the structure and dynamics of the rural population are influenced by demographic processes that have developed in previous years. Thus, after 2010, the working age began to include the generation born in the period of low birth rate — the mid-90s of last century. As a result, the process of not only reducing the working population, but also its qualitative deterioration — the aging of the economically active part.

It is proved that the outflow and degradation of the rural population has led to its deficit, which affects the lack of quality human resources that can ensure the transition to the information type of economic growth in agriculture. Farms in the corporate sector of the agricultural economy with a high level of production organization, using the latest agricultural technologies and equipment, are currently experiencing a shortage of qualified personnel, on the one hand, and on the other — automation and robotization of technological processes reduces employment.

Key demographic threats and constraints are related to the reduction of the working age, depopulation of the rural population, demographic aging of the village, which increases the burden on social items of state and regional budgets. In the conditions of reduction of the number of persons of working age the importance of qualitative characteristics of labor resources of the village increases. Therefore, investments in human capital, health, education, and the quality of life of the rural population are needed. Improving the health and mortality of the rural population is a strategic priority of the socio-economic development of the modern village.

Ключові слова: людський капітал, сільські території, зайнятість, трудові ресурси, сільське населення.

Key words: human capital, rural areas, employment, labor resources, rural population.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

На сучасному етапі формування сталого розвитку сільських територій пріоритетним завданням є підвищення рівня людського капіталу. Незважаючи на динамічні процеси в аграрному секторі економіки України, розвиток сільських територій відбувається нерівномірно, частина їх втрачає освоєність, прискорюються процеси старіння сільського населення, збільшується відтік молоді. Залучення та утримання людського капіталу в сільських територіях дозволить вирішити пріоритетні завдання щодо прискорення модернізації сільського господарства, раціональний підхід до використання якого забезпечить сталий розвиток сільських територій.

Територіальним та галузевим проблемам формування, використання та розвитку людського капіталу відводиться особливе місце в ринковій економіці нашої країни. З одного боку, виокремилася коло завдань, пов'язаних із формуванням людського капіталу, що забезпечує сталий економічний розвиток сільських територій, підвищення якості якого дозволяє вирішувати численні соціально-економічні проблеми та прискорює інноваційний розвиток сільськогосподарського виробництва. З іншого, боку постає необхідність пошуку нових можливостей розвитку окремих його елементів з урахуванням територіально-галузевих особливостей, вирішення завдання щодо забезпечення комфортних соціально-побутових умов, збалансування інтересів роботодавців, органів державної, регіональної влади, місцевого самоврядування та окремих носіїв людського капіталу в межах адміністративно-територіальних утворень, якими в умовах проведення децентралізації територіально-адміністративного устрою є об'єднані територіальні громади (ОТГ).

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблематиці відтворення людського капіталу сільських територій присвячені наукові праці вчених-економістів: Т. Білорус, Д. Богині, О. Бородіної, Н. Гавкалової, І. Гончаренко, Т. Житник, В. Дієсперова, М. Ігнатенка, М. Кропивка, М. Маліка, Л. Михайлової, Т. Олійник, Л. Потьомкіна, В. Юрчишина, К. Якуби та багатьох інших. Однак, окремі питання, пов'язані із розвитком сільських територій як елементу системи відтворення та використання людського капіталу, потребують подальшого поглиблення у теоретичному та методичному аспектах, а в практичному — існує необхідність в обґрунтуванні напрямів, які забезпечують розширене відтворення людського капіталу сільських територій, та стратегічних орієнтирів його подальшого розвитку. Вирішення поставлених завдань визначає актуальність обраної теми дослідження, його своєчасність, а також затребуваність результатів не лише в теоретичному, але й контексті практики.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є розробка науково-обґрунтованих практичних рекомендації щодо відтворення людського капіталу сільських територій.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Протягом останніх кількох років зберігається тенденція до зменшення чисельності сільського населення України, яка загрожує демографічною кризою. Так, на протязі досліджуваного періоду зафіксовано поступове зниження чисельності сільського населення на 19%. Основними причинами такого явища є погіршення демографічної ситуації в сільській

місцевості, низький рівень заробітної плати в суб'єктах підприємницької діяльності, здебільшого зайнятих у сфері аграрного виробництва, відсутність робочих місць у сільських населених пунктах, нерозвиненість соціальної інфраструктури.

Результати дослідження свідчать, що для процесу відтворення людського капіталу характерна непропорційність темпів зниження чисельності сільського населення чоловічої та жіночої статі. Так, протягом 2002—2020 рр. чисельність чоловіків знизилася на 17 %, а жінок — 20 %. При цьому в структурі сільського населення домінують жінки, що в певним чином ставить під сумнів проблему природного відтворення сільського населення.

Як свідчать результати дослідження науковців, у сільського населення віком до 44 років, що характеризується репродуктивними можливостями на 1000 чоловіків пропадає 988 жінок. Проте у структурі сільських жителів віком до 50 років на 1000 чоловіків припадає 1027 жінок. Із збільшенням віку жителів сільських населених пунктів подібне співвідношення буде зростати. Ця обставина пояснюється рівнем смертності чоловіків порівняно із жінками, що спричинено, насамперед професійними та соціальними захворюваннями.

Вважаємо, що на структуру й динаміку сільського населення впливають і демографічні процеси, що сформувались у попередні роки. Так, після 2010 р. у працездатний вік почало входити покоління, яке народилося у період низької народжуваності — середини 90-х років минулого століття. Як наслідок, розпочався процес не лише скорочення чисельності працездатного населення, але і якісного його погіршення — старіння економічно активної частини.

Дослідження науковців свідчать, що протягом тривалого часу в сільській місцевості спостерігаються негативні соціально-економічні та демографічні процеси, що спричинили погіршення якості людського капіталу, що проявляється у двох його формах — відтік і деградація. Відтік людського капіталу розглядається як прискорене його скорочення, зумовлене зміною сфери застосування праці кваліфікованих працівників через неможливість задоволення життєво необхідних потреб у сільському господарстві та можливістю задоволення їх у новій сфері діяльності. Своєю чергою, деградація людського капіталу виявляється у поступовому зниженні його якості внаслідок погіршення здоров'я населення, зниження рівня освіче-

ності, трудової моралі, етики й загальної культури.

Очевидно, що найбільш кваліфікована частина сільського населення має можливість працевлаштуватися в інших сферах економічної діяльності, а також організувати власну справу. Інша частина сільського населення, як не прикро, є джерелом формування та посилення негативних процесів у сільській місцевості внаслідок відсутності роботи. По-перше, це процес маргіналізації. Колишні сільські трудівники стають так званими різноробами, шукають випадкових заробітків у містах і великих сільських населених пунктах, відчуваючи на собі всі труднощі життя поза постійним місцем проживання. Життя між селом і містом, як нестійке суспільно-економічне становище, характерними ознаками цієї групи людського капіталу сільських територій.

По-друге, процес люмпенізації. Колишні працівники сільськогосподарських підприємств стають безробітними, люмпенами-селянами, загострюючи при цьому і без того напружену соціальну ситуацію в сільській місцевості, найбільше в депресивних регіонах країни.

Події історичного розвитку країн світу переконують, що маргіналізація і люмпенізація населення небезпечні для суспільства, адже спричиняють зростання злочинності і є першопричиною соціальних потрясінь, що в кінцевому результаті призводить до зміни соціально-економічного ладу держави.

Однією із найважливіших причин відтоку сільського населення розглядається неперспективність праці в селі. Дані анкетних обстежень автора жителів Вінницької, Хмельницької, Кіровоградської, Київської областей (698 респонденти) свідчать, що для більшості опитаних (87 %) селянство асоціюється із бідністю, низьким рівнем культури, соціального благоустрою і т. ін. При розгляді проблеми відтоку людського капіталу з села слід враховувати, що не кожний сільський житель може долучитися до процесу урбанізації. Для цього, насамперед, необхідні фінансові ресурси, здатність адаптуватися до нових умов життя, до конкурентної боротьби на ринку праці. Тому найчастіше село залишають найбільш кваліфіковані кадри. Із великою ймовірністю подібне погіршення якості людського капіталу в подальшому спричинить негативні синергетичний і мультиплікативний ефекти.

Погіршення якості людського капіталу сільських територій відбувається через низький рівень закріплення випускників середніх спеціальних і вищих навчальних закладів у сіль-

Таблиця 1. Віковий склад сільського населення із реєстрацією місця проживання на території сільських населених пунктів по групах населених пунктів за чисельністю жителів на 1 січня 2019 р., %

Показники	Усі населені пункти	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у т. ч. віком, років								
0-2	2,8	1,9	2,3	2,5	2,7	2,6	2,7	2,9
3-5	3,5	2,2	2,8	3,1	3,2	3,2	3,4	3,6
6	1,2	0,8	1,0	1,1	1,1	1,2	1,2	1,3
7-9	3,1	1,9	2,5	2,8	2,9	2,9	3,0	3,3
10-14	4,8	3,0	4,0	4,5	4,6	4,7	4,8	5,0
15-17	3,4	2,3	3,0	3,4	3,4	3,5	3,4	3,5
18-19	2,8	2,0	2,6	2,8	2,9	2,9	2,7	2,9
20-34	20,6	15,0	17,5	18,9	19,7	19,9	20,5	21,3
35-54	26,6	23,2	24,6	25,4	26,0	26,3	26,8	26,6
55-59	8,4	9,6	8,7	8,4	8,1	8,3	8,1	8,6
Понад 60-	22,8	38,1	31,0	27,1	25,4	24,5	23,4	21,0

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

ських населених пунктах. За результатами досліджень науковців, в останні роки на селі залишаються працювати не більше 20 % їхніх випускників. Це призводить до старіння сільського населення, що негативно позначається на ефективності виробничо-господарської діяльності суб'єктів господарювання, які функціонують у сільській місцевості.

Анкетні обстеження випускників жителів — Вінницької, Хмельницької, Кіровоградської, Київської областей (698 респонденти, дозволялася багатоваріантність відповідей) свідчать, що основними спонуканнями до непроживання в сільських населених пунктах є: низька заробітна плата — для 84 % опитаних; алкоголізм — 55 %; безробіття — 36 %; тяжка фізична праця — 23 %; відсутність можливостей для отримання якісних освітніх послуг для дітей — 21 %; незадовільні житлові умови — 23 %; нестача об'єктів соціальної інфраструктури — 24 %.

Відтік і деградація сільського населення призвели до його дефіциту, що позначається на відсутності якісних людських ресурсів, здатних забезпечити перехід до інформаційного типу економічного зростання в сільському господарстві. Господарства корпоративного сектору аграрної економіки з високим рівнем організації виробництва, що застосовують новітні агротехнології та техніку, відчувають нині дефіцит кваліфікованих кадрів, з одного боку, а з іншого — автоматизація та роботизація технологічних процесів скорочує пропозицію місць зайнятості. Отже, за таких умов сформувалася тенденція до зниження рівня народжуваності, а також збільшення міграції чоловічого працездатного населення із сільськогосподарської галузі в більш ефективні і високооп-

лачувані галузі економіки, ніж сільське господарство. З метою створення сприятливих соціально-економічних умов життєдіяльності сільського населення та активізації процесу формування людського капіталу доцільно збільшити інвестиційні вкладення в його розвиток у сільській місцевості.

Очевидно, що наявність робочих місць та об'єктів соціальної інфраструктури впливає на розселення сільського населення і, відповідно, на відтворення людського капіталу. Встановлено, що більше половини сільського населення сконцентровано в поселеннях з чисельністю понад 1000 осіб. Цю обставину можна пояснити наявністю робочих місць, об'єктів соціальної інфраструктури, що є суттєвими чинниками впливу на соціально-економічні умови проживання населення.

Лише 0,5 % сільського населення зосереджено в сільських населених пунктах із чисельністю населення до 49 осіб. Більшість із них — пенсіонери, які тривалий час приживають в цих поселеннях. Слід зазначити, що такі поселення характеризуються так званим "родинним" розселенням. Тобто відбувається концентрація сільських домогосподарств, пов'язаних тісними неформальними, родинними зв'язками, що забезпечує певну стійкість в умовах прояву деструктивних явищ у суспільно-політичному житті країни.

За результатами дослідження можна зробити висновок, що процес підвищення рівня модернізації складових матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств зумовлює зниження рівня трудоемкості виробничих процесів та призводить до скорочення робочих місць у галузі. Крім того, зростання

Таблиця 2. Групування сільського населення за віковою ознакою

Вік	2010 р.		2014 р.		2020 р.		2020 р. в % до	
	тис. осіб	у % до всього	тис. осіб	у % до всього	тис. осіб	у % до всього	2010 р.	2014 р.
Усього	14412161	100	13325345	100	12965672	100	90,0	97,3
у т. ч. у віці, років								
0–4	814849	5,7	806347	6,1	681462	5,3	83,6	84,5
5–9	684586	4,8	734295	5,5	797401	6,2	116,5	108,6
10–14	805010	5,6	656230	4,9	701875	5,4	87,2	107,0
15–19	907630	6,3	720961	5,4	626433	4,8	69,0	86,9
20–24	1093126	7,6	912268	6,8	752016	5,8	68,8	82,4
25–29	974404	6,8	1043612	7,8	956028	7,4	98,1	91,6
30–34	945245	6,6	867160	6,5	1005135	7,8	106,3	115,9
35–39	970014	6,7	877040	6,6	842140	6,5	86,8	96,0
40–44	959567	6,7	909548	6,8	868681	6,7	90,5	95,5
45–49	1008248	7,0	884635	6,6	885606	6,8	87,8	100,1
50–54	1022340	7,1	952777	7,2	867195	6,7	84,8	91,0
55–59	859106	6,0	883540	6,6	928887	7,2	108,1	105,1
60–64	727982	5,1	739310	5,5	805182	6,2	110,6	108,9
65–69	602093	4,2	551053	4,1	664848	5,1	110,4	120,7
70–74	865712	6,0	564103	4,2	433208	3,3	50,0	76,8
75–79	504214	3,5	622862	4,7	480915	3,7	95,4	77,2
80 і старше	668035	4,6	599604	4,5	668660	5,2	100,1	111,5

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

рівня технічного забезпечення суб'єктів господарювання призводить до скорочення робочих місць на певних територіях, що є одним із чинників, що стимулюють міграційні процеси сільського населення і спричиняють подальше зменшення кількості невеликих сільських поселень.

Важливою характеристикою процесу відтворення людського капіталу сільських територій постає аналіз вікової та статеві структури сільського населення. Встановлено, що вікова структура населення країни складається протягом століть під дією народжуваності, смертності та міграції. До теперішнього часу в Україні склалася статево-вікова структура, в якій чітко простежується вплив наслідків Другої світової війни, наслідків Чорнобильської техногенної аварії, коливань економічного зростання країни, вплив заходів демографічної політики, змін у смертності й народжуваності населення, міграційних потоків тощо.

Статево-вікова структура населення великою мірою визначає динаміку основних демографічних процесів. Очевидно, що за однакової інтенсивності народжуваності кількість народжених буде вище там, де населення молодше. За однакової інтенсивності смертності кількість померлих буде вище там, де населення старіше. Встановлено, що в сільських населених пунктах із чисельністю жителів до 49 осіб високий рівень концентрації сільських жителів віком понад 60 років, які характеризуються

низькою міграційною мобільністю та економічною активністю (табл. 1).

За даними табл. 1, у середньому по країні структура населення в сільських поселеннях є такою: найбільшу частку — 26,6% займають жителі віком від 35 до 54 років; 20,6% — від 20 до 35 років, яка має найвищий потенціал до відтворення; 22,8% — віком понад 60 років. Отже, частка працездатного сільського населення становить 47,2%, що доводить раніше зроблений висновок про старіння сільського населення. Зазначимо, що діти шкільного віку в сільських поселеннях становить 12,6%, а дошкільного — 7,5%. Очевидно, що така структура не досконала, оскільки не дає змоги забезпечити навіть простого відтворення населення.

Встановлено, що у сільських поселеннях із чисельністю до 49 осіб населення проживає незначна частина осіб працездатного віку порівняно з іншими населеними пунктами. Ця обставина свідчить про безперспективність подальшого розвитку поселень із чисельністю жителів до 49 осіб.

Нині чітко простежується така тенденція: із зростанням чисельності жителів сільських населених пунктів знижується частка осіб віком понад 55 років і старше. При цьому збільшення кількості сільських жителів віком 18—54 роки є свідченням того, що в сільських поселеннях з чисельністю понад 500 осіб створено сприятливі умови для життя населення.

Важливим напрямом комплексного вивчення стану відтворення сільського населення є аналіз вікової структури сільського населення в часі, що дасть можливість зробити висновок про перспективи подальшого розвитку сільських територій. Розраховано, що упродовж 2010—2018 рр. зменшувалася чисельність сільських жителів вікової категорії 35—54 років, які, на нашу думку характеризуються найвищим потенціалом до працевзятості та є найбільш цінними для суб'єктів підприємницької діяльності з позицій професійної підготовки, життєвого та виробничого досвіду (табл. 2). Зазначимо, що більшість сільських жителів цієї групи мігрували в міста та за кордон через відсутність можливості знайти роботу за місцем проживання.

Наведені розрахунки в табл. 2. свідчать про суттєве зменшення чисельності сільського населення вікових груп 20—24 і 25—29 років, що є свідчення міграції сільської молоді, внаслідок відсутності, насамперед, вільних робочих місць і соціальної необлаштованості більшості сільських населених пунктів, що унеможлиблює створення сприятливих умов для життя, а також порушення природного процесу відтворення.

В умовах загального зниження чисельності сільського населення протягом досліджуваного періоду збільшувалася чисельність сільських жителів віком 55—59 років і понад 80 років, що є свідченням процесу його старіння. Ця обставина в найближчій перспективі негативно позначиться на вирішенні проблеми відтворення людського капіталу в сільській місцевості та подолання дефіциту робочої сили в сільсько-господарських підприємствах.

Таким чином, протягом 2010—2020 рр. спостерігається зниження чисельності населення працездатного віку і підвищення чисельності населення передпенсійного та пенсійного віку, що разом із зниженням чисельності населення молодше працездатного віку може свідчити про виникнення дисбалансу пропозиції робочої сили в найближчій перспективі, а, отже, призведе до нестачі працівників на певних часових проміжках для суб'єктів господарювання, розташованих у сільських населених пунктах. Звідси, якість життя сільських жителів не стимулює закріплення на підприємствах кваліфікованих фахівців, із творчими і підприємницькими здібностями.

Оцінюючи результати аналізу вікової структури сільського населення в статистиці та динаміці, можемо констатувати про незворотність процесу депопуляції сільських територій. Демографічний дефіцит виступає обме-

женням соціально-економічного розвитку більшості сільських територій України. Ключові демографічні загрози й обмеження пов'язані зі скороченням числа осіб працездатного віку, депопуляцією сільського населення, демографічним старінням села, яке підвищує навантаження на соціальні статті державного і регіональних бюджетів. В умовах скорочення чисельності осіб працездатного віку підвищується значимість якісних характеристик трудових ресурсів села. Отже, необхідні інвестиції в людський капітал, здоров'я, освіту, якість життя сільського населення. Стратегічним пріоритетом соціально-економічного розвитку сучасного села є поліпшення здоров'я і скорочення смертності сільського населення.

ВИСНОВКИ

Вважаємо, що стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу повинні визначатися на основі потенціалу розвитку сільських територій, цілей розвитку, інвестиційних можливостей суб'єктів сільського розвитку й дієвості механізму поєднання їхніх економічних та соціальних інтересів, якості людського капіталу територіальних утворень та інших чинників. Основним документом, регламентуючим перспективні напрями розвитку людського капіталу сільської місцевості, повинна стати стратегія розвитку сільської території, одним із завдань якої є визначення напрямів сприяння підвищенню економічної та соціальної ефективності використання людського капіталу й підвищення його якості.

Створення умов для розширеного відтворення людського капіталу сільських територій доцільно формувати на основі взаємодії таких елементів: активізація підприємницького ресурсу; підвищення якості трудового потенціалу сільського населення; розвиток соціальної інфраструктури, а також виробничої та ринкової для малого бізнесу. Існує необхідність у розробці інструментів і заходів активізації відтворення людського капіталу на основі урахування показників досягнутого рівня його формування та використання, а також прогнозування їх зміни у регіональному аспекті та на рівні окремої сільської території, реалізувати які можливо із застосуванням розробленого методичного підходу.

Література:

1. Варченко О.М., Свиноус І.В., Понедільчук Т.В. Розвиток підприємництва на базі особистих селянських господарств як засіб покращення якісної складової людського капіталу

сільських територій. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. 2021. Вип. 16. Т. 2. С. 114—125

2. Проценко Н.М. Людський капітал сільських територій в контексті інноваційного розвитку сільського господарства. Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки. 2013. № 11. С. 193—200.

3. Литвинов А. І. Людський капітал в системі відтворення сільськогосподарських підприємств. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 8 (2). С. 5—8.

4. Малік М.Й., Мамчур В.А. Самозайнятість та розвиток несільськогосподарського підприємництва на селі. Економіка АПК. 2019. № 4. С. 39.

5. Коденська М.Ю. Людський капітал в системі соціально-економічних відносин: монографія; Уман. нац. ун-т садівництва. Умань: Соцінський М.М. [вид.], 2017. 171 с.

6. Саблук Г.І. Оцінка стану демографічної ситуації на сільських територіях. Економіка АПК. 2015. № 3. С. 75—78.

7. Самборська О.Ю. Людський капітал як фактор економічного зростання. Економіка АПК. 2019. № 6. С. 64—72.

8. Шеленко Д.І., Баланюк І.Ф., Баланюк В.С. Соціальний капітал у розвитку соціального підприємництва. Економіка АПК. 2021. № 11. С. 44—53.

9. Мацибора Т.В. Інвестиції в людський капітал як умова розвитку інноваційної економіки. Економіка АПК. 2016. № 12. С. 69.

References:

1. Varchenko, O.M. Svynous, I.V. and Ponedil'chuk, T.V. (2021), "Development of entrepreneurship on the basis of personal farms as a means of improving the quality of human capital in rural areas", *Aktual'ni problemy rozvytku ekonomiky rehionu*, vol. 16, no. 2, pp. 114—125.

2. Protsenko, N.M. (2013), "Human capital of rural areas in the context of innovative agricultural development", *Visnyk KhNAU. Serii: Ekonomichni nauky*, vol. 11, pp. 193—200.

3. Lytvynov, A.I. (2016), "Human capital in the system of reproduction of agricultural enterprises", *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Serii: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, vol. 8 (2), pp. 5—8.

4. Malik, M.J. and Mamchur, V.A. (2019), "Self-employment and development of non-agricultural entrepreneurship in rural areas", *Ekonomika APK*, vol. 4, pp. 39.

5. Kodens'ka, M.Yu. (2017), *Liuds'kyj kapital v systemi sotsial'no-ekonomichnykh vidnosyn [Human capital in the system of socio-economic relations]*, Uman. nats. un-t sadivnytstva, Uman', Ukraine.

6. Sabluk, H.I. (2015), "Assessment of the demographic situation in rural areas", *Ekonomika APK*, vol. 3, pp. 75—78.

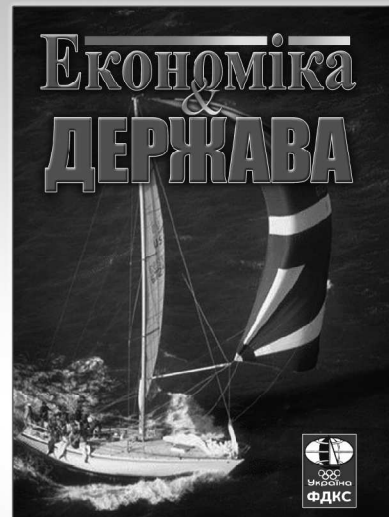
7. Sambors'ka, O.Yu. (2019), "Human capital as a factor of economic growth", *Ekonomika APK*, vol. 6, pp. 64—72.

8. Shelenko, D.I. Balaniuk, I.F. and Balaniuk, V.S. (2021), "Social capital in the development of social entrepreneurship", *Ekonomika APK*, vol. 11, pp. 44—53.

9. Matsybora, T.V. (2016), "Investment in human capital as a condition for the development of innovative economy", *Ekonomika APK*, vol. 12, pp. 69.

Стаття надійшла до редакції 09.05.2022 р.

**Науково-практичний журнал
«ЕКОНОМІКА ТА ДЕРЖАВА»**

Передплатний індекс: 01751

Виходить 12 разів на рік

**наукове фахове видання України
З ПИТАНЬ ЕКОНОМІКИ**

(Категорія «Б»)

Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 №1643

Спеціальності – **051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.**

www.economy.in.ua

e-mail: economy_2008@ukr.net

тел.: (044) 223-26-28

(044) 458-10-73